

Сяргей Важник

Эшстальярная норма беларускай литаратурнай мовы: станауленне і дынаміка, традыцыі і інавацыі

Przegląd Wschodnioeuropejski 2, 399-413

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

СЯРГЕЙ ВАЖНІК

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

ЭПІСТАЛЯРНАЯ НОРМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ: СТАНАЎЛЕННЕ І ДЫНАМІКА, ТРАДЫЦЫІ І ІНАВАЦЫІ

У артыкуле разглядаецца сістэма ветлівых зваротаў беларусаў, яе генезіс, асноўныя перыяды фарміравання і развіцця. Адзначым, што гэтая сістэма неаднаразова змянялася, у сувязі з чым варта казаць пра дынаміку эпістальярнай нормы на працягу XX стагоддзя. Пры гэтым для нас было і застаецца цікавым высветліць, якія з этыкем канца XIX – пачатку XX ст. актыўна ўжываюцца да сённяшняга дня, якія з іх бясследна зніклі, што новага з’явілася ў эпістальярным стандарце. Дарэчы, ветлівыя звароты з апелятывамі *спадар*, *спадарства*, такія прадуктыўныя зараз, у нашаніўскі перыяд не ўжываліся. Яны з’яўляюцца хутчэй маркёрамі маўленчай практыкі 40-80-х гг. XX ст. для прадстаўнікоў беларускай эміграцыі, а таксама 90-х гг. XX ст. – для мясцовай інтэлігенцыі. Так, напрыклад, прадстаўнікі паваеннай хвалі эміграцыі, што гуртуюцца вакол часопіса „Моладзь”, вельмі часта выкарыстоўваюць пры ліставанні наступныя формулы:

Паважаны спадар рэдактар! (І. Сурвіла – рэдактару „Моладзі”; 1948 г.); *Паважаны спадару Наўмовіч!* (К. Акула – М. Наўмовічу; 1949 г.); *Вельмі паважаны спадар Наўмовіч!* (Ст. Станкевіч – М. Наўмовічу; 1951 г.); *Высокапаважаны спадар Старшыня Хаўрусу беларусоў у Францыі!* (У. Шыманец – М. Наўмовічу; 1975 г.); *Высокапаважаная Спадарыня!* (М. Наўмовіч – Н. Абрамчык; б.д.)¹.

Параўн. з эпістальярнай практыкай Янкі Станкевіча, які ўвёў гэтыя этыкемы ва ўжытак і навукова абгрунтаваў іх паходжанне. Разам з этыкемамі тыпу *Паважаны Спадару Рэдактару* (1927, 1953, 1955 гг.) у 20-я гг. XX ст. ён актыўна выкарыстоўвае і іншыя формулы:

¹ *Месца выдання – Парыж: Выбраныя старонкі часопіса „Моладзь” (1948–1954)*, Уклад. М. Скоблы, Мінск 2004, с. 381–402.

Паважаны Гаспадару Рэдактару!; Паважаны Грамадзяніне Рэдактару!
(1921 г.)².

Стылевызначальныя рысы нацыянальнай лістоўнай традыцыі пачалі складвацца ў канцы XIX ст. – пачатку XX ст. – у перыяд станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы. Пра гэта сведчыць эпістальная спадчына пачынальнікаў новай беларускай літаратуры В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, А. Ельскага, Я. Лучыны, а таксама прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага адраджэння Б. Эпімаха-Шыпілы, В. Ластоўскага, Цёткі, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, Г. Леўчыка і інш.

Лісты класікаў нацыянальнай культуры ўзорныя (перш за ўсё ў адносінах да мовы) і нацыянальна маркіраваныя па сваёй прыродзе, а таму прадстаўлены ў артыкуле матэрыял з’яўляецца рэlevantным і для больш шырокіх абагульненняў і высноў, для выяўлення пэўных тэндэнцый, датычных усёй беларускай мовы, у прыватнасці – адлюстравання нацыянальнай спецыфікі маўленчых паводзінаў беларусаў. Па іх можна меркаваць аб высокай самабытнай эпістальнай культуры тагачаснай беларускай інтэлігенцыі, а таксама прасачыць працэс станаўлення норм беларускай літаратурнай мовы, у прыватнасці, *эпістальнай нормы*, рэканструюваць *эпістальны стандарт* БЛІМ пачатку XX ст.

У эпістальных тэкстах пачатку XX ст. беларусам для называння адрасата была ўласціва ў асноўным адна- і двухчленная сістэма ветлівых зваротаў, што адпавядае наступным мадэлям:

1. Адна-/двух-/трох-/ чатырохкампанентныя ветлівыя звароты з польскімі вакатывамі *пане / паночку / паночкі*

Этыкемы з вакатывамі *пане / паночку* з’яўляюцца ў лістах канца XIX ст. – пачатку XX ст. найбольш прадуктыўнымі спосабамі ветлівага звароту да адрасата, асабліва пры зваротах да калектыўнага адрасата (*рэдакцыя газеты, выдавецтва*) або да асоб паважаных, з пэўным сацыяльным статусам – *рэдактара, прафесара* і г.д. Такое становішча рэчаў у эпісталаграфіі прадстаўнікоў нацыянальнай інтэлігенцыі захоўвалася да сярэдзіны 20-х гадоў XX ст. Пры гэтым *пане*-формулы маюць відавочны афіцыйны характар; *паночку*-этыкемы, размоўныя па сваёй

² Я. Станкевіч, *За родную мову й праўдзівы назоў. Выбранае*, Вільня 2006, с. 33–34, 83, 207, 243.

сутнасці, больш характэрныя для сяброўскіх – неафіцыйных – зносінаў паміж камунікантамі³.

Аднакампанентныя формулы прадстаўлены ў сабраным намі матэрыяле толькі вакатывамі *паночку* / *паночкі* (мадэль 1.1). Часам фіксуюцца пры гэтым формулы, не зусім характэрныя для эністальярнай практыкі таго часу (ужыванне ветлівага зварота разам з этыкемай вітання). Параўн.:

Паночкі!; *З шасцю гадамі, паночкі!* (М. Багдановіч у рэдакцыю „*Нашай нівы*”; 1912-1913); *Паночку!* (Я. Купала да А. Луцкевіча; 1913), але: *Дабрыдзень, паночкі!* (М. Багдановіч у рэдакцыю „*Нашай нівы*”; 1913).

Двухкампанентныя афіцыйныя ветлівыя звароты прадстаўлены трыма асноўнымі разнавіднасцямі: (1.2) *фатычны маркёр + пане*; (1.3) *пане + імя / прозвішча і (1.4) пане + пасада / званне / род заняткаў*. Этыкетныя формулы з польскім вакатывам *пане* дамінуюць у пачатковы перыяд ліставання пачынальнікаў новай беларускай літаратуры і прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага адраджэння:

Шаноўны і ласкавы пане!; *Паважаны і ласкавы пане!* (Ф. Багушэвіч да Я. Карловіча; 1885-1887); *Шаноўны пане!* (А. Ельскі да Ю. Крашэўскага; 1875-1883; Я. Лучына да З. Пшасмыцкага; 1887-1888); *Шаноўны пане!* (Б. Эпімах-Шыпіла да Б. Русецкага; 1900); *Паважаны пане!* (Я. Купала да Г. Леўчыка; 1914); *Вельмі паважаны Пане!* (Я. Купала да К. Лейкі; 1914; да Я. Драздовіча; 1915).

Ветлівыя звароты тыпу *Дабрыдзень, пане Вацлаве!*; *Пане Вацлаве!* (М. Багдановіч да В. Ластоўскага; 1913-1914); *Пане Антоне!* (В. Ластоўскі да А. Луцкевіча; 1916), што адпавядаюць мадэлі (1.3), таксама ўтвораны паводле польскіх этыкетных узораў.

³ У польскай мове апазіцыя лексем *pan* vs. *panoczek* заснавана на іншым „матыве”: *pan* рэпрэзентуе традыцыйно шляхетную і інтэлігенцкую, а *panoczek* – сялянскую і дыялектную, а таму нізкую і размоўную з *фамільярным, пагардлівым і часам зневажальным* адценнем. У беларускай эністальярнай практыцы адзначаны вышэй эмацыянальна-ацэначныя адценні, характэрныя польскай мове, не выяўлены. У беларускіх лістах пачатку ХХ ст. вакатывы *пане* і *паночку* прадстаўляюць адпаведна афіцыйны і неафіцыйны (*сяброўскі, прыяцельскі, калежаньскі*) рэгістры камунікавання. Нават звяртаючыся да нейкай афіцыйнай асобы праз этыкему з вакатывам *паночку* беларусамі выказваюцца адносіны павагі і шанавання да адрасага, адносіны далучанасці адрасага да кола блізкіх людзей (бацькоў, сваякоў, сяброў, знаёмых і пад.). Не выпадкова у пазнейшы час у беларусаў так хараша прыжыліся этыкемы з вакатывамі „роднасці і сваяцтва” *дзядзька, цётка* і інш. Як у першым, так і ў другім выпадку яны маюць „інтэлігенцкі” характар (т.зв. нашаніўская лістоўная традыцыя). Так, напрыклад, Я. Колас пры звароце да адных і тых жа супрацоўнікаў газеты „*Наша Ніва*” выкарыстоўвае як этыкемы *Мілы Пане!* (1912); *Шаноўны Пане!* (1912), так і *Дарэгенькі Паночку!* (1912).

Двухкампанентныя неафіцыйныя ветлівыя звароты прадстаўлены мадэллю **(1.5) фатычны маркёр + паночку / паночкі**.

Адзін з першых афіцыйных лістоў Купалы (ліст 1909 г.) пачынаецца традыцыйным для таго часу і для самога Купалы ветлівым зваротам з памяншальна-ласкальным кампанентам *паночку*. У наступных лістах змяняецца толькі фатычны маркёр. Параўн.:

Вельмі паважаны паночку! (да Б. Эпімаха-Шыпілы; 1909; да А. Луцкевіча; 1920); *Вельмі паважаны і дарагі / даражэнькі паночку!* (да Б. Эпімаха-Шыпілы; 1912–1922); *Даражэнькі паночку!* (да В. Ластоўскага; 1913; да Б. Эпімаха-Шыпілы; 1913); *Шчырапаважаны Паночку!* (да А. Луцкевіча; 1913).

Працяг адзначанай традыцыі бачым і ў пазнейшых лістах беларускай культурнай інтэлігенцыі. Параўн.:

Шаноўны і Паважаны Паночку! (Г. Леўчык да І. Луцкевіча; 1911); *Паважаны паночку!* (Г. Леўчык у Беларускае выдавецкае таварыства; 1927).

Пры звароце да калектыўнага адрасата больш лагічнай выглядае, аднак, плюральная форма вакатыва, што сустракаецца толькі ў лістах М. Багдановіча:

Паважаемыя паночкі! (у рэдакцыю „Маладой Беларусі“; 1911).

На базе двухкампанентных афіцыйных формул тыпу (1.3) утвараюцца трохкампанентныя канструкцыі – праз ускладненне пэўным фатычным маркёрам: **(1.6) фатычны маркёр + пане / пані / панна + імя / прозвішча**. Параўн.:

Высакародны пане Адаме! (В. Дунін-Марцінкевіч да А. Кіркора; 1862); *Дарагі пане Зяноне!*; *Дарагі і шаноўны пане Зяноне!* (Я. Лучына да З. Пшасмыцкага; 1887–1888); *Мілы пане Грыневіч!* (Я. Колас да А. Грыневіча; 1911); *Вельміпаважаны пане Іонінас* (В. Ластоўскі да І. Іонінаса; 1925); *Шаноўна панна Людвіка!* (Г. Леўчык да Л. Войцік; 1915).

Яшчэ адна ўласна польская этыкетная мадэль **(1.7) фатычны маркёр + пане + пасада / званне / род заняткаў**, што выкарыстоўваліся пры звароце да канкрэтнай асобы з высокім грамадскім статусам, рэалізавана ў беларускіх этыкетах тыпу:

Шаноўны пане прафесар! (А. Ельскі да Я. Карловіча; 1894); *Дужа паважаны пане прафесар!* (Цётка да К. Студзінскага; 1911); *Шаноўны пане*

рэдактар! (Я. Купала ў рэдакцыю „Нашай нівы”; 1913); *Вельмі наважаны Пане Рэдактар!* (Я. Купала ў рэдакцыю „Беларусі”; 1920); *Вельмі наважаны Пане Прафесар!* (Я. Купала да Я. Карскага; 1920); *Шаноўны Пане Рэдактар!* (Г. Леўчык да Л. Абрамовіча; 1926).

На базе мадэлі (1.5) утвараецца чатырохкампанентная мадэль (1.8) **фатычны маркёр + пане + званне + прозвішча:**

Высоканаважаны Пане Д-ру Свяціцкі (В. Ластоўскі да І. Свяціцкага; 1924).

Выкарыстанне мадэлі (1.9) **фатычны маркёр + пане / пані + мосці + дабрадзею**, што хутчэй суадносіцца з беларускім старадаўнім лістоўным стылем, абмежавана храналагічна: яна фіксуецца ў эпісталаграфіі культурных дзеячаў толькі XIX ст. і не выходзіць за рамкі стагоддзя. Гэтая мадэль зафіксавана яшчэ ў пачатку XIX ст. у лістах З. Далэнгі-Хадакоўскага (1817–1823 гг.):

Вяльможны / Яснавяльможны Мосці дабрадзею! (да Е. Бандке; 1817; да Л. Галамбёўскага; 1820–1923; да І. Ракавецкага; 1822; да Рымскага-Корсакава; 1822; да С. Сташыца; 1823); *Яснавяльможны граф і дабрадзеі!* (да Ф. Плятара; 1820); *Шаноўны пане і мой дабрадзею!*; *Шаноўны калега і дабрадзеі!* (да Л. Галамбёўскага; 1820).

Працяг гэтай эпістальнай лініі бачым у ліставанні В. Дуніна-Марцінкевіча і А. Ельскага:

Вяльможны пане дабрадзеі! (В. Дунін-Марцінкевіч да А. Завадскага; 1856); *Вяльможны пане дабрадзею* (А. Ельскі да Ю. Крашэўскага; 1870).

З пазіцыяй сучаснай беларускай літаратурнай мовы ветлівыя звароты з вакатывамі *пане / паночку / паночкі* ўспрымаюцца як відавочныя паланізмы⁴. Аднак вертыкальны культурна-гістарычны кантэкст, які нялішне ўлічваць у такіх выпадках, сведчыць пра традыцыйны характар гэтых формул у асяродку беларускай культурнай інтэлігенцыі, якая цудоўна ведала польскую мову. У сувязі з тым, што гэтая формула была пашыраная

⁴ Гл.: L. Pisarek, *Białoruskie formy adresatywne na tle polskich i rosyjskich*, „Język a Kultura” 2008, t. 20, s. 102–103; idem, *Единицы белорусского речевого этикета на фоне русских и польских единиц*, „Acta Universitatis Wratislaviensis, Slavica Wratislaviensis”, t. CXLVII; *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6. Opis, konfrontacja, przekład*, pod red. M. Sarnowskiego i W. Wysoczańskiego, Wrocław 2008, s. 338.

ў колах, блізкіх да газеты „Наша ніва”, назавём адпаведную традыцыю *інтэлігенцкай нашаніўскай*.

2. Адна-/двух-/трохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывамі *дзядзька / цётка / дзедка*

Ужыванне этыкем з вакатывамі *дзядзька / цётка* пры звароце да незнаёмых асоб – яшчэ адна найважнейшая рыса беларускага моўнага этыкету ўвогуле і эпісталаярнага ў прыватнасці. Больш за тое, традыцыйныя для таго часу ўласна беларускія народныя ветлівыя звароты з кампанентамі *дзядзька / цётка* працягваюць нашаніўскую лістоўную традыцыю, але ўжо ў яе *уласна беларускім народным* варыянце. У нашаніўскі перыяд яны выкарыстоўваюцца паралельна са „збеларусізаванымі” польскімі мадэлямі. Якраз у гэты час у БЛІМ ствараецца нацыянальна арыентаваная сістэма беларускіх ветлівых зваротаў – за кошт выкарыстання уласных моўных сродкаў і захавання нацыянальнай ідэнтычнасці і адметнасці.

Уласна беларуская народная традыцыя ў эпісталаграфіі пачатку ХХ ст. прадстаўлена чатырма асноўнымі мадэлямі: (2.1) *вакатыў дзядзька / цётка / дзядзькі*; (2.2) *фатычны маркёр + дзядзька / цётка / дзедка*; (2.3) *дзядзька / цётка + імя / прозвішча*; (2.4) *фатычны маркёр + дзядзька + імя / прозвішча*, якія па сваім функцыянальным значэнні і камунікацыйным прызначэнні супадаюць з асноўнымі польскімі мадэлямі.

Мадэлі (2.1) – (2.4) з’яўляюцца найбольш прадуктыўнымі ў нашаніўскі перыяд. Усе яны мелі афіцыйны стылістычна-нейтральны характар⁵:

Шаноўны Дзядзька Грыневіч! (Г. Леўчык да А. Грыневіча; 1921); *Паважаны / Даражэнькі дзядзька Антон!* (У. Жылка да А. Луцкевіча; 1922–1926); *Паважаны Дзядзька!* (Г. Леўчык у Беларускае выдавецкае таварыства; 1926, 1938); *Паважаная Цётхуна і Залатая сястронка!* (Г. Леўчык да Л. Войцік; 1926); *Дарагі Дзедка!* (В. Ластоўскі да А. Багдановіча; 1936).

Вакатывы *дзядзька, цётка* і нават *дзедка* ўжываюцца тут не як зварот да сваякоў, а перш за ўсё як зварот да старэйшага, да асобы больш высокага статусу, да вельмі шанаванага чалавека. Адным словам, выконваюць ролю сацыяльнага рангавання⁶. Якраз зварот да такога паважанага чалавека, які

⁵ Этыкемы (2.1) – (2.4) у дачыненні да сённяшняга часу кваліфікуюцца як неафіцыйныя, размоўныя. Гл.: Л. Pisarek, *op. cit.*, s. 107.

⁶ Гл.: Т. Піваварчык, „*Братка беларус...*”: *Роднай мовы чулыя і ветлівыя словы*, „Роднае слова” 2002, № 9, с. 40.

займаецца важнай і пачэснай справай – напісаннем „Беларускай граматыкі” – мы бачым у лісце Я. Купалы да Б. Тарашкевіча:

*Дзядзька Тарас! Што чуваць у Вас з беларускай граматыкай? Ці што-небудзь зрабілі ў гэтым напрамку? Калі маеце ўжо яе нарыс, то будзьце ласкавы прыслаць нам яго, калі не, то будзьце такімі добранькімі і спрытнымі ды як найхутчэй гэта зрабіце... Дык варушыцеся, дзядзька, і ў шапку не спіце. Чакаем хуткага ад Вас адказу... Шчыра Вам адданы сакратар выдавецтва Ів. Луцэвіч (да Б. Тарашкевіча; 1914). Такі ж акцэнт бачым і ў звароце Янкі Купалы да выдаўцоў газеты „Дзянніца”: *Вельмі паважаныя дзядзькі!*⁷ (1918).*

У асяродку беларускай культурнай інтэлігенцыі ўласна беларускія народныя этыкемы былі пашыраны і ў больш позні перыяд. Так, напрыклад, да Я. Коласа яго выхаванцы інакш як *бацька Якуб* ці *дзядзька Якуб* не звярталіся. Параўн. лісты да Коласа „ташкенцкага перыяду” 1941–1943 гг.⁸:

Паважаны і любы бацька Якуб! (ад М. Лынькова; 1942); *Любы наш дзядзька Якуб!*; *Дарагі дзядзька Якуб!* (ад П. Броўкі; 1941–1943).

3. Двух-/трохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывамі *ратко / браток / браткі / сястронка*

Адметнае месца ў прыватнай сяброўскай камунікацыі займаюць ветлівыя звароты з кампанентамі *брат / сястра* і вытворнымі ад іх, дзе адпаведная пара абазначае не блізкіх сваякоў, а блізкіх сяброў. Падобныя канструкцыі, пабудаваныя паводле мадэляў (3.1) *фатычны маркёр + братко / браток / браткі / сястронка*; (3.2) *брат / братка + імя*; (3.3) *фатычны маркёр + брат / браток / братка + імя / прозвішча*, гэта яшчэ адзін прыклад праявы ўласна беларускай народнай традыцыі ў эпісталаграфіі беларусаў канца XIX ст. – пачатку XX ст.:

Дарагія браткі! Беларусы-студэнты! (Цётка да пецябургскіх студэнтаў-беларусаў; 1914); *Залатая сястронка!*; *Залацечка сястроначка!!*

⁷ Параўн. таксама ветлівыя звароты: *Дзяцюкі!* (зварот да народа ў „Мужыцкай праўдзе” К. Каліноўскага); *Цётка* (псеўданім Алаізы Пашкевіч); *дзядзька Колас* (да Якуба Коласа); *цёця Уладзя* (да жонкі Купалы), *дзядзька Рыгор* (да Рыгора Барадуліна).

⁸ Л. Мазанік, „Ёсць на свеце чалавек, любы і дарагі...” *З ташкенцкай пошты Якуба Коласа 1941–1943 гадоў*, „Шляхам гадоў. Гісторыка-літаратурны зборнік”, Мінск 1990, с. 94–114.

(Г. Леўчык да Л. Войцік; 1914–1915, 1924); *Дарагі браток!* (М. Лужанін да П. Труса; 1927); *Паважаны браток Шыла!* (Г. Леўчык да М. Шылы; 1927); *Братка Ігнат!* (Г. Леўчык да І. Мятлы; 1928); *Браце Паўлюк!* (А. Адамовіч да П. Труса; 1928); *Залаты брат Знамяроўскі!* (Г. Леўчык да У. Знамяроўскага; 1928).

Сярод „пачынальнікаў” найбольш поўна і паслядоўна (на працягу ўсяго ліставання) адпаведныя этыкемы выкарыстоўваў Я. Колас:

Шаноўныя браты і сябры, каб вас воўк паеў! (да супрацоўнікаў „Нашай Нівы”; 1912); *Дык так, мілы брацік...* (да М. Лынькова, 1942); *Эх, браткі мае родныя! Пішы эс, Петрусёк. Мне не дужа весела* (да П. Броўкі; 1942); *Як жывеш, браток? Як маюцца нашы сябры?* (да П. Лынькова; 1942); *Ты, браце, адгадаў: сапраўды я знаходжуся ў Каралішчавічах...* (да М. Лужаніна; 1955).

Неабходна, аднак, адрозніваць канструкцыі з вакатывамі *брат / сястра* ад этыкем з вакатывамі *дзядзька / цётка*. Падобную этыкетную дыферэнцыяцыю дазваляе прасачыць наступны кантэкст:

Шаноўны Дзядзька Грыневіч! І залаты братко на ідзі! (да Г. Леўчык А. Грыневіча; 1921),

дзе *дзядзька* – паказальнік несіметрычных (статусна-арыентаваных) адносінаў пры камунікацыі, а *братко* – сіметрычных (асобасных, блізкіх, сяброўскіх).

4. Двухкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывам *зямляча*

Нацыянальная спецыфіка бачная і ў выпадку этыкем з кампанентам *зямляча*, утвораных паводле мадэлі **фатычны маркёр + зямляча** і ўласцівых толькі эпістальярнаму ідыястылю **А. Ельскага**, што дазваляе называць такія мадэлі індывідуальна-аўтарскімі:

Шаноўны (мой) зямляча! (да Я. Карловіча; 1888-1893); *Паважаны зямляча!* (да Я. Карловіча; 1893).

Аднак больш выразная спецыфіка назіраецца ў кантамінаваных вітальных канструкцыях, што адлюстроўваюць „дух эпохі”:

Шаноўны пане рэдактар і зямляча!; *Шаноўны пане прафесар і зямляча мой!*; *Вельмі шаноўны пане і найласкавейшы зямляча!*; *Паважаны пане і найласкавейшы зямляча!* (да Я. Карловіча; 1888–1901).

5. Адна-/двух-/трохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывамі *таварыш / таварышы*

У другой палове 20-х – першай палове 30-х гадоў ХХ ст. у лістах афіцыйнага характару ветлівыя звароты з кампанентам *таварыш / таварышы* паступова выпцясняюць традыцыйныя *інтэлігенцкія* і *народныя* звароты з кампанентамі *пан / паночка, дзядзька / цётка*. Па сутнасці з’яўляюцца альтэрнатыўныя мадэлі з кампанентам, які нівелюе сацыяльныя, узроставыя, класавыя і нават полавыя адрозненні: (5.1) *вакатыў таварыш / таварышы*; (5.2) *фатычны маркёр + таварыш*; (5.3) *таварыш + імя / прозвішча*; (5.4) *таварыш + пасада / званне / род заняткаў*; (5.5) *фатычны маркёр + таварыш + імя / прозвішча*; (5.6) *фатычны маркёр + таварыш + пасада / званне / род заняткаў*. Гэта азначае змену акцэнтаў у лістоўнай традыцыі, у сістэме эпістальярнай нормы беларусаў, якая паступова разбураецца. Пачынаецца новы – савецкі – перыяд ліставання. Пра гэта сведчаць шматлікія „*дарагія таварышы*” ў беларускамоўных лістах класікаў нацыянальнай літаратуры:

Таварыш Трус!... Ліст табе я пішу асабіста аб сябе, як камсамалец камсамольцу... (П. Галавач да П. Труса; 1926); *Тав. Ліманаўскі!* (П. Трус да Я. Ліманаўскага; 1927–1928); *Тав. Трус!* (Я. Ліманаўскі да П. Труса; 1927); *Паважаны тав. Паўлюк!* (Р. Гельмас да П. Труса; 1928); *Вельмішаноўны таварыш Дыла!* (У. Жылка да Я. Дылы; 1929).

Адзначым пры гэтым, што ў самым пачатку ХХ ст. (10–20-я гады) канструкцыі з вакатывамі *таварыш / таварышы* не мелі „камсамольска-пралетарскай” афарбоўкі і ўжываліся ў значэнні ‘*сябар, прыяцель, знаёмы*’. Параўн.:

Шаноўны і Паважаны Паночку! Сваіх прыяцеляў і знаёмых я люблю тытулаваць ці празываць: „Дарагенькі альбо залаценькі Братко-Таварыш!” Але да вас, пішучы першы раз, яксьці нязручна. Ну, але калі вам прыйдзе калі-небудзь ахвота скрытнуць часам крышачку слоў да маёй мізэрнае фігуры, то ўжо я не выцерплю, а адважуся назваці „Братко-Таварыш”, а не „Паночку” (Г. Леўчык да І. Луцкевіча; 1911); *Дарагенькі і залаценькі Братко і Таварышу!* (Г. Леўчык да І. Луцкевіча; 1911).

Таварыш як маркёр афіцыйнасці, савецкага эпісталярнага шаблону ўпершыню з’яўляецца ў лістах Купалы ў 1937 г. Параўн.:

Дарагі тав. Масэнка! (да Т. Масэнкі; 1937); *Дарагія таварышы!* (да В. Рагавіцкага і Э. Падарэўскага; 1939); *Дзень добры, таварыш Машара, на вызваленых землях Заходняй Беларусі!* (да М. Машары; 1939); *Паважаны тав. Дырэктар!* (да дырэктара дома-музея Т. Шаўчэнкі; 1940); *Мілыя таварышы!* (у рэдакцыю „Савецкай Беларусі“; 1942); *Дарагія таварышы Крупеня і Гарбуноў!* (да І. Крупені і Ц. Гарбунова; 1942); *Дарагія таварышы Кузьма і Кавалёў!* (да К. Чорнага і П. Кавалёва; 1942).

У эпісталярнай спадчыне Якуба Коласа афіцыйны ветлівы зварот з вакатывам *таварыш* упершыню зафіксаваны ў лісце паэта 1934 г.:

Тав. Зарамбоўскі! (Я. Колас да К. Зарамбоўскага; 1934).

На думку А.Я. Супруна, гэты выраз толькі падчас Вялікай Айчыннай вайны перайшоў з разраду *стылістычна-маркіраваных* у разрад *нейтральных*⁹, што адлюстроўвае і эпісталярная практыка таго часу. Параўн.:

Прывет знаёмым і ўсім таварышам (Я. Колас да М. Лынькова; 1941); *Перадайце маё сардэчнае прывітанне ўсім нашым таварышам* (Я. Колас да Ц. Гарбунова; 1942).

7. Двух-/трохкампанентныя ветлівыя звароты з вакатывам *грамадзянін*

Яшчэ адным „штампам эпохі” (канец 20-х – пачатак 30-х гадоў XX ст.) можна лічыць этыкетныя формулы з кампанентам *грамадзянін*, утвораныя паводле мадэляў: **(6.1) фатычны маркёр + грамадзянін**; **(6.2) грамадзянін + прозвішча**; **(6.3) фатычны маркёр + грамадзянін + прозвішча**. Хоць для першай паловы 20-х гадоў *грамадзяніна*, відаць, варта разглядаць у рэчышчы беларускай этыкетнай традыцыі: у кантэксце групавога афіцыйнага ветлівага звароту *Грамада!*. Параўн.:

Паважаны грамадзянін! (П. Сяўрук у „Беларускую кнігарню”; 1922); *Паважаны Грам. Луцкевіч!* (П. Сяўрук да А. Луцкевіча; 1924); *Паважаны*

⁹ А. Супрун, *Лекцыі по теории речевой деятельности*, Минск 1996, с. 176.

Грамадзянін!; *Паважаны грамадзянін Сяўрук!* (А. Зянюк; Л. Войцік; І. Дварчанін; М. Марцінчык; В. Сіткевіч; 1925–1927 – да П. Сеўрука).

30-я ж гады надаюць гэтаму выразу відавочную сацыяльна-маркіраваную афарбоўку, суадносную з рускім *гражданин*.

Спецыфіку складаюць падкрэслена афіцыйныя шасцікампанентныя адрасатныя формулы: (6.4) *яго* + атрыбут + *грамадзяніну* + імя + імя па бацьку + прозвішча і (6.5) фатычны маркёр + *дзядзька* + *грамадзянін* + званне + ініцыялы + прозвішча. Параўн.:

Яго Дастойнасці Грамадзяніну Міхаілу Язэпавічу Зварыку ў Нью-Йорку (В. Ластоўскі да М. Зварыкі; 1921)¹⁰; *Паважаны Дзядзька Гр. Д-р І. Дварчанін!* (Г. Леўчык да І. Дварчаніна; 1927).

8. Двух-/трохкампанентныя ветлівыя звароты з *імам* + *імам* на бацьку

У беларускім моўным этыкеце двух- і трохчленныя ветлівыя звароты з імам па бацьку (*патранімікумам*) хоць і вядомыя беларусам здаўна, аднак ў эпістальярнай практыцы ХХ ст. яны замацаваліся пад уплывам рускага этыкету. Нездарма ў беларускай мове няма аднаслоўнага эквіваленту для рускага слова „*отчество*”¹¹. Вельмі цікавая на гэты конт агаворка была зроблена самім Купалам у лісце да С. Гарадзецкага (1934)¹²:

*„Кстати, сообщи мне имя-отчество Гронского и Накорякова; по белорусской привычке – не помню”*¹³.

¹⁰ Параўн. са зваротам да старшыні Рады БНР П. Крачэўскага: *Яго Дастойнасці Пану Маршалку Прэзідыума Рады Беларускай Народнай Рэспублікі. Высокапаважаны Пётр Антонавіч!* (1923). Гл.: Я. Янушкевіч, *Невядомыя лісты Эпімаха-Шытлы*, „За архіўным парогам: Беларуская літаратура XIX–XX стст. у святле архіўных пошукаў”, Мінск 2002, с. 211. Старадаўняя лістоўная формула прадстаўлена і ў лісце Я. Купалы да Я. Карскага (1922): *Яго Міласці праф. Карскаму. Паважаны Прафесар!*.

¹¹ М. Каношкewіч, *Літгасеміятычныя апазіцыі ў лютэарку беларускага маўленчага этыкету: колькасныя параметры*, „Роднае слова” 1999, № 10, с. 97.

¹² Я. Купала, *Эпістальярная спадчына*, Я. Купала, *Поўны збор твораў*, у 9 т., т. 9, кн. 1, Мінск 2003, с. 288.

¹³ Я. Колас у трылогіі „На ростанях” дакладна перадае гэтую этыкетную асаблівасць: ветлівыя звароты з патранімікумам ўжываюцца ім у дачыненні да рускіх па паходжанні персанажаў, у адносінах да іншых выкарыстоўваюцца ўласна народныя формулы з вакатывамі *дзядзька* / *цётка*.

Ветлівыя звароты з імем па бацьку, утвораныя паводле мадэляў **(7.1) імя + патранімікум; (7.2) фатычны маркёр + імя + патранімікум і (7.3) фатычны маркёр + імя + патранімікум**, пачынаюць дамінаваць у 30-я гады ХХ ст., раней яны не былі настолькі распаўсюджаны ў функцыі вакатыва. Гэта добра бачна па ліставанні класікаў нацыянальнай літаратуры. Так, трохчленныя афіцыйныя формулы ў лістах Я. Купалы пачынаюць фіксавацца з 1930 г.:

Вельмі паважаны і дарагі Паўло Грыгоравіч! (да П. Тычыны; 1930); *Дарагі Тэрэнь Германавіч!* (да Т. Масэнкі; 1937–1938); *Дарагая Мар’я Канстанцінаўна!* (да М. Хайноўскай; 1937–1938); *Дарагі Максім Тадэвіч!* (да М. Рыльскага; 1940); *Мілая Юлія Іосіфаўна!* (да Ю. Бібілы; 1941).

Паказальна, што ў сваіх рускамоўных лістах гэтага ж часу паэт звяртаецца да адрасатаў, звычайна старэйшых за сябе і вельмі паважаных, па імені і імені па бацьку: *Глубокоуважаемый Лев Наумович!* і пад. Гэты факт дазваляе меркаваць, што Купала свядома размяжоўваў уласна беларускія і ўласна рускія эпістальярныя мадэлі. Якуб Колас выкарыстоўвае афіцыйныя формулы з імем па бацьку з 1912 г., якія, аднак, з’ўляюцца ў беларускамоўных лістах паэта мала прадуктыўнымі. Параўн.:

Дарагі Аляксандр Мікіціч! (да А. Уласава, 1912); *Глыбокаважаная Ляонія Вусцінаўна!* (да Л. Чарняўскай, 1927); *Дарагі Цімох Сазонавіч!* (да Ц. Гарбунова; 1942); *Дарагі Іван Ануфрыевіч!* (да І. Крупені; 1942); *Дарагі Максім Тадэвіч!* (да М. Рыльскага; 1945). Уласна руская трохчленная інавацыя ў эпісталаграфіі М. Багдановіча датуецца 1913 г.: *Вельмішаноўны Фёдар Яўгеневіч* (да Ф. Карша; 1913).

9. Формулы з займеннікамі *мой / мая / мае / наш*

Сярод неафіцыйных ветлівых зваротаў не апошняе месца па прадуктыўнасці займаюць этыкемы з прыналежнымі займеннікамі *мой, мая, мае, наш*, якія ў асноўным абслугоўваюць сферу сямейных ці вельмі блізкіх сяброўскіх зносінаў. Звычайна яны прадстаўлены трыма або чатырма кампанентамі: **(8.1) Мой / мая / мае / наш + фатычны маркёр + тэрміны роднасці і сваяцтва / імя; (8.2) Мой / мая / мае / наш + фатычны маркёр + тэрміны роднасці і сваяцтва + імя**. Параўн.:

Ах, мой мілы Юрчка! Дай пацалую твае чорненькія вочкі, твой лабок, твае губкі, што выказалі такую мілую, такую слаўную і шчырую прамову!

„Няхай тату бог пацалуде!“...; **Сыночкі мае родныя!** Як вы здаровы?... Жывіце дружна, бо калі вы будзеце сварыцца ці вясці сябе кепска, то мне будзе кепска спацца і будуць сніцца дрэнныя сны. Бывайце здаровенькія. Усіх вас цалую. Як здароўе мамы? (Я. Колас да сыноў; 1923–1924); **Добры вечар, дарагі мой братка** (сёстры Марыя і Веры да П. Труса; 1929); **Мой дарагі сыноч Данілачка!** Мне надта хочацца ведаць, як ты жывеш дома, што робіш, як тваё здароўе. Напішы мне пра ўсё гэта. Мне будзе так прыемна прачытаць тое, што ты мне напішаеш (Я. Колас да сына Данілы; 1926); **Дарагі Наш Сын Паўлюк!** (бацькі і брат да П. Труса; 1927).

10. Двухкампанентная формула з вакатывам сэр: фатычны маркёр + сэр

Яшчэ адзін выпадак праявы індывідуальна-аўтарскага пачатку ў эпісталаграфіі беларускай інтэлігенцыі – этыкемы з англійскім высакародным ветлівым зваротам *сэр* (адзначаны ў сяброўскіх лістах П. Труса да П. Глебкі)¹⁴.

Ды і ўвогуле П. Трус – арыгінальная эпістальярная асоба: у яго лістах прадстаўлены і „высокія” фатычныя маркёры, і традыцыйныя народныя *братка*, *браток*, і народна-жартоўныя *мілы белабрысы*, *гад ты печаны*, і прастамоўна-зніжанае *сволач*. Параўн.:

Высокашаноўны, высокапаважаны, высокапростаўны і вышэйшае маркі сволач, сэр... Вам я паслаў на дом дзве паштоўкі і чакану адказу. А ты, паважаны сэр, каб Вы, ну што Вам сказаць? Каб Вы скоря ачунялі! Ліст адсылаю ў нядзельку, бо вельмі ж, братка, не маю цяпер часу. Цалую цябе – Паўлюк. Папраўляйся, браток, і пішы мне аб усім...; Пятрусь! Каб ты... ліха твайёй галаве, здаровенек быў!.. Дзе ж ты, мілы, белабрысы, Дзе ж ты?... Азавіся!.. Га? А, каб ты нечага не чуў! Гад ты печаны, як кажэ Якуб Колас. Ну, гэта ж думаць! Гэта ж думаць! Хоць Крапіва і сказаў: – Ты не лайся, дзядзя, пры савецкай уладзе... Але папаўся б ты мне сягоння на галодны зуб, то я б цябе... ведаю слова, але – гм... м... м... Гэта я так сабе, высокашаноўны сэр. Цяпер давай пагаворым па-сяброўску. Калі ты, браток, і сур’ёзна хворы, то буду прасіць цябе, братка, шанаваць сваё здароўе. Ведай адну формулу філасофіі: „Плюй на ўсё і шануй сваё здароўе”, бо без здароўя цяжка, браток, жыць на свеце (П. Трус да П. Глебкі; 1928).

¹⁴ Этыкемы з вакатывам *сэр* дастаткова нечакана бачыць у лістах пачатку ХХ ст., аднак не будзем забывацца пра тое, што беларусы ў пошуках лепшай долі выпраўляліся ў гэты час у далёкую Амерыку, дзе і засвойвалі названы ветлівы зварот.

11. Высновы

Лістоўныя зносіны класікаў нацыянальнай культуры дазваляюць удакладніць прынцыповае для беларускага мовазнаўства пытанне станаўлення і дынамікі спосабаў ветлівага звароту ў беларусаў ва ўмовах полілінгвізму пачатку XX ст.

У 10-20-я гады XX ст. у беларускай мове склалася унікальная сістэма базавых этыкетных мадэляў. Як паказвае матэрыял, у канцы XIX ст. – пачатку XX ст. некалькі разоў змяняліся акцэнтны ў афіцыйных эпістальярных паводзінах беларусаў: на змену інтэлігенцкім польскім *пане* / *паночку* (канец XIX ст. – 10-я гады XX ст.) прыходзяць уласна беларускія народныя *дзядзька* / *цётка* (20-я гады XX ст.), якія ў сваю чаргу ў 30-я гады XX ст. выцясняюцца стылістычна-маркіраванымі канструкцыямі з вакатывам *таварыш* / *таварышы* (гл. табліцу) і рускай інавацыяй з імем па бацьку. Пры гэтым заўважаюцца наступныя тэндэнцыі: (1) выразны польскі ўплыў, а таму адпаведна ўжыванне польскіх этыкетных мадэляў (інтэлігенцкая лістоўная традыцыя); (2) уплыў рускай мовы (пачатак савецкай лістоўнай традыцыі); (3) тэндэнцыя да нацыяналізацыі, што звязана з „адштурхоўваннем” як ад польскіх, так і ад рускіх мадэляў (уласна беларуская народная традыцыя). Традыцыі (1), (3) складаюць нашаніўскую лістоўную традыцыю.

<i>пане</i> / <i>паночку</i> / <i>паночкі</i> (канец XIX ст. – 10-я гг. XX ст.)	<i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> (20-я гг. XX ст.)	<i>таварыш</i> / <i>таварышы</i> (30-я гг. XX ст.)
1) вакатыў <i>пане</i> ; вакатыў <i>паночку</i> / <i>паночкі</i>	1) вакатыў <i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> / <i>дзядзькі</i>	1) вакатыў <i>таварыш</i> <i>таварышы</i>
2) фатычны маркёр + <i>пане</i> ; фатычны маркёр + <i>паночку</i>	2) фатычны маркёр + <i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> / <i>дзедка</i>	2) фатычны маркёр + <i>таварыш</i>
3) <i>пане</i> + імя / прозвішча	3) <i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> + імя / прозвішча	3) <i>таварыш</i> + імя / прозвішча
4) <i>пане</i> + пасада / званне / род заняткаў		4) <i>таварыш</i> + пасада / званне род заняткаў
5) фатычны маркёр + <i>пане</i> / <i>пані</i> / <i>панна</i> + імя / прозвішча	5) фатычны маркёр + <i>дзядзька</i> / <i>цётка</i> + імя / прозвішча	5) фатычны маркёр + <i>тавары</i> + імя / прозвішча
6) фатычны маркёр + <i>пане</i> + пасада / званне / род заняткаў		6) фатычны маркёр <i>таварыш</i> пасада / званне / род заняткаў
7) фатычны маркёр + <i>пане</i> + званне + прозвішча		
8) фатычны маркёр + <i>пане</i> / <i>пані</i> + <i>мосці</i> + <i>дабрадзею</i>		

І толькі ў пачатку 90-х гадоў ХХ ст. у моўным этыкеце беларусаў зноў адзначаецца зварот да ўласна беларускіх формул: другая этыкетная нацыяналізацыя звязана з заменай „чужых” (пераважна рускіх) мадэляў на „свае” (маюцца на ўвазе мадэлі з вакатывамі *спадар / спадарыня / спадарства*, а таксама „вяртанне” мадэляў з вакатывамі *дзядзька / цётка*).

Epistolary Norm of the Belarusian Literary Language: Becoming and Dynamics, Traditions and Innovations

In this paper the author outlines an evolution of the Belarusian system of epistolary models of the end of the 19th century and the beginnings of the 20th century. This system develops under influence of Polish system (the end of the 19th century – the 1910s) and Russian system (starting from the end of 1920s), also under influence of purists’ opinions of the Belarusian cultured intelligentsia doing the rate on use of own language resources and on preservation of national identity and an originality of the Belarusian language (the 1920s; the 1990s – the beginnings of the 21st century).